

NOVIJA LITERATURA O AGRARNIM ODNOSIMA U DALMACIJI U VRIJEME DRUGE AUSTRIJSKE UPRAVE¹

Stipan Trogrlić

Dalmacija u vrijeme druge austrijske uprave (1814—1918) organizirana kao jedinstvena upravno-politička cjelina obuhvaćala je teritorij bivše Mletačke Dalmacije i Mletačke Albanije (Boka kotorska), te Dubrovačke Republike.

Kroz čitavo vrijeme austrijske uprave ovdje su ostali zemljišni odnosi iz prethodnog perioda, za koje se u literaturi obično upotrebljava naziv kolonat.² Radi se o posebnom tipu agrarnih odnosa, karakterističnom za područje Mediterana, pa ovu agrarnu ustanovu osim u Dalmaciji susrećemo u Istri i Veneciji. Posebnost kolonata, čiji počeci datiraju još iz rimskih vremena i koji se u spomenutim pokrajinama sačuvao do 20. st., sastojala se u tome što vlasnik daje zemlju u zakup, a seljak je, ovisno o pogodbi, dužan određeni dio prinosa dati vlasniku.

Kako je austrijska Dalmacija nastala spajanjem dijelova koji su stoljećima živjeli odvojeno, to je razumljiva raznolikost kolonatskih ugovora i posebnost pojedinih krajeva. Pored kolonata u 19. st., posebno na tlu nekadašnje Dubrovačke Republike, susrećemo i kmetstvo. Razlika između kolona i kmeta bila je u obavezama prema gospodaru. Dok je kolon imao kuću i nešto vlastite zemlje, te za unajmljenu zemlju samo plaćao u poljoprivrednim proizvodima, kmet je, budući da nije imao ni vlastite kuće ni zemlje, dobivao od gospodara na korištenje kuću i vrt, pa je zbog toga pored obaveza sličnih težakovim, morao još određen broj dana raditi na zemlji koju je vlasnik obrađivao u vlastitoj režiji i bio je dužan davati »poklone«.

Iako danas nemamo jedne sistematske i cjelovite studije koja bi obrađivala složenu problematiku agrarnih odnosa u Dalmaciji u vremenu koje obuhvaća više od stotinu godina, ne može se reći da ovo pitanje nije bilo predmet interesa kako suvremenika tako i historičara. Pri tome mnogo je veća pažnja poklanjana razvoju poljoprivrede nego društvenih odnosa u poljoprivredi.³

---

¹ Ovaj prikaz obuhvaća radove objavljene na hrvatskom ili srpskom jeziku od kraja 19. st. do najnovijih dana.

² Pored naziva kolonat susrećemo i naziv težaština, koloništvo, livei, odnosno za obrađivača zemlje naziv težak i polovnik.

³ Usp.: N. Čolak, Prilozi literaturi za povijest poljoprivrede u Dalmaciji, Radovi Instituta JAZU 10, Zadar 1963.

I

Potkraj 19. st. Vladimir Pappafava je poslije sažetog prikaza kmetstva u raznim zemljama pokušao istražiti razvoj i posebnost težačkih odnosa u Dalmaciji i bivšoj Dubrovačkoj Republici.⁴ On, prije svega, na temelju odredaba gradskih statuta, utvrđuje pravni položaj i obaveze obrađivača zemlje prema vlasniku. »Kmeti⁵ se u gradskim statutima nazivaju laboratores ili laboratores ad medietatem, ad tertiarium. A oni koji su im davali zemlju na obrađivanje zovu se possessores, domini terrae, što znači, da kmeti s toga nesticahu niti vlasništva, niti posjeda obrađivanih zemalja.«⁶ U pogledu trajanja kolonatskih odnosa postojale su razlike i među statutima: »Po nekim statutima kmetstvo je bilo vječito prelazeći od oca na sina. Po drugim propadalo je utrnućem loze.«⁷ Budući da se oslanjao pretežno na ono što statuti govore o »kmetstvu«, Pappafava je svoje izlaganje ograničio samo na primorski dio Dalmacije, a nije uzeo u obzir specifičnosti Zagore. Koristeći se onim dijelom austrijskog građanskog zakonika koji govori o agraru, ispravno primjećuje da Austrija nije donijela bitnih promjena u odnose između gospodara i težaka, jer zemlja je i dalje ostala isključivom svojinom vlasnika, a za prava i obaveze težaka mjerodavan je privatni ugovor koji se mogao i usmeno sklopiti.

Tragajući za korijenjem »kmetskih i težačkih odnošajih« na tlu Dubrovačke Republike navodi tri velika teritorijalna širenja Dubrovnika i dolazi do zaključka da je vlada pozvala vlasnike novostečenih zemalja (pretežno crkva i vlastela) da na svom dijelu sagrade kmetске kućice i da svakoj kućici dodaju vrt od 400 kvadratnih stopa (tzv. zlatica)⁸ i da ih predaju onima koji su bježali pred turskim provalama. Za upotrebu kuće kmet je bio dužan raditi na zemlji koju »gospar« obrađuje pod svojim nadzorom. Ta se zemlja nazivala »carinom«. Tamo gdje nije bilo »carina« zemlja se, smatra Pappafava navodeći odluke gradskog statuta, davala na polovicu. Izraz »dare ad polovicam« tumači u njegovu doslovnom značenju: »Što se taj odnos zvao polovica htjelo se reći da podavanje vlastelinu iznosi polovicu«,⁹ premda ističe da je s oranica kmet davao vlasniku samo četvrtinu. Za korištenje »zlatice« kmet je bio obavezan na poklon koji se sastojao od nekoliko kokošiju, desetak jaja i jednog kozlića. Za pašnjake i šume koje su pripadale posjedu, te je kmet imao pravo njihova korištenja, davao je također poklon (dvije butine i svinjsku glavu).

U pogledu trajanja težačkih odnosa, prava kmeta i polovnika na učinjene poboljšice pisac donosi nekoliko važnih detalja. I polovništvo i kmetstvo prelazilo je s oca na sina, iako su se obadvije veze mogle raskinuti po želji jedne od stranaka; poslije prve godine ako se radilo o već obrađenoj zemlji, odnosno poslije treće godine ako je zemlja bila neobrađena. Ukoliko je vlasnik želio

⁴ V. Pappafava, O kmetstvu osobitim obzirom na Dalmaciju i o kmetskih i težačkih odnošajih na području bivše Dubrovačke republike, Zagreb 1886.

⁵ Za kolonatske odnose u Dalmaciji Pappafava upotrebljava naziv »kmetски odnošaji«, a kolona obično naziva »kmet«.

⁶ Pappafava, n. dj., 20.

⁷ Isto, 21.

⁸ Dubrovački solad ili zlatica obuhvaćao je 400 četvornih dubrovačkih paša (20 × 20), tj. 1681.7052 m²; vidi B. Ungarov, Stare mjere u Dalmaciji, Geodetski list V/10—12, Zagreb 1951, 226—232.

⁹ Pappafava, n. dj., 40.

povratiti zemlju i udaljio polovnika prije isteka ugovora, morao mu je nadoknadi učinjene poboljšice, a kad bi polovnik sam napustio zemlju, gubio je pravo na poboljšice. Kmet je imao pravo na odštetu za »melioracije« ako su bile izvedene uz prethodnu dozvolu vlasnika.

Pappafava navodi kako su se u 17. st., da bi se izbjegle neprilike prilikom godišnje procjene uroda, neki vlasnici nagodili s kolonima da nadoknada za zasijane zemlje ne bude 1/4, nego određena, fiksirana količina žita. Za ovu vrstu pogodbe upotrebljavao se naziv »uvjet«.

U zaključku prikaza dubrovačkog kmetstva autor, počevši od 1800. god. kad je rad kmeta na »carinama« ograničen na 90 dana, spominje još neke intervencije zakonodavca u odnose kmeta i vlasnika. God. 1836. Austrija je potvrdila da rad kmeta na »carinama« ne smije iznositi više od 90 dana, niti više od tri dana u tjednu, s tim da kmet nije dužan raditi na »carinama« koje su udaljene više od 5 sati od mjesta njegova boravka i u tom slučaju može se osloboditi radne obaveze uz nadoknadu od 10 forinti. Zakonima 1862. i 1869. dolazi do djelomičnog ukidanja kmetovskih odnosa u Dubrovniku da bi zakonom 1878. god. bila ukinuta rabota dubrovačkog seljaka uz nadoknadu od 5 morina. Time završava akcija čiji je cilj bio izjednačiti položaj kmeta i težaka.

Ivan Zotti je, za razliku od Pappafave čiji je rad usmjeren na istraživanje geneze agrarnih odnosa u Dalmaciji i Dubrovniku i njihovo »funkcioniranje« u vrijeme austrijske vlasti, svoj napor usmjerio na ispitivanje razvoja poljodjelstva od sredine do kraja 19. st.¹⁰ Radi se o vrijednom svjedočanstvu o dvjema osnovnim granama uz koje je vezano seljaštvo — ratarstvu i stočarstvu — pisanom od čovjeka koji je aktivno radio na uzdizanju dalmatinskog agrara.¹¹ Na žalost, on se ne osvrće na odnose u agraru već ih spominje kao jedan od uzroka zaostalosti poljoprivrede. Svu pažnju koncentrirao je na suho nizanje podataka o glavnim poljoprivrednim kulturama, granama stočarstva, njihovoj površinskoj, odnosno brojčanoj zastupljenosti, mogućnostima unapređenja poljoprivrede i koracima koji su poduzeti u tom pravcu od 1868. god. kad je osnovano Ministarstvo poljoprivrede. Iako se poljoprivredom bavila velika većina stanovništva,¹² ona je bila u dosta zaostalom stanju a glavni uzroci tome, prema Zottiju, jesu »nedostatak radne snage, loši ili nikakvi seoski putevi, česti blagdani koji imaju dvostruko štetne posljedice: seljak gubi vrijeme i odaje se piću i karti, sklonost Zagorca da bude jedino čobanin, nestašica glavnice u posjednika, kmetovski odnosi«.¹³ Na putu ozdravljenja i uzdizanja poljoprivrede pisac veliku važnost pridaje »poljodjelskoj pouci«, otvaranju poljoprivrednih tečajeva i zavoda čiji bi zadatak trebao biti prosvjeđivanje seljaka i upućivanje na primjenu novih metoda u uzgoju i preradi poljoprivrednih kultura.

O prilikama u splitskom polju i nevoljama splitskog težaka potkraj 19. st. i na početku 20. st. govori Spomenica splitskih težaka.¹⁴ Pošto je

¹⁰ I. Zotti, O razvitku poljodjelstva u Dalmaciji od god. 1848. do 1898. Beč 1901. (usporedo tekst na hrvatskom i njemačkom jeziku).

¹¹ Kao poljoprivredni nadzornik za Dalmaciju Zotti je izradio »Nacrt osnove djelovanja za promicanje gospodarstva u Dalmaciji«, Zadar 1897.

¹² Prema podacima za 1890. god. od 100 stanovnika 86,12 živjelo je od poljoprivrede; v. Šidak, Gross, Karaman, Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb 1968, 319.

¹³ Zotti, n. dj., 3.

¹⁴ Spomenica težaka splitskih C. Kr. vladi o propadanju poljodjelstva i težačkog staleža u Splitu, i o načinu kako da se poljodjelstvo obnovi, a težaštvo pridigne, Split 1909.

naglašena površina splitskog polja (20.9765 km² s gradom i neplodnom zemljom), velik broj težačkih obitelji (1909. god. bile su 862 obitelji s 5 961 članom), oskudan fond zemlje kojim težaci raspolažu (5 504 vriti),¹⁵ u Spomenici se ističu uzroci propadanja težaka: mrvljenje posjeda, smanjenje težačkih imanja zbog širenja grada u polje, slabo gnojenje, iscrpljenost zemlje usljed forsiranog gajenja vinove loze u vrijeme konjunktura, bolesti vinograda, pad cijena vinu (od 40 kruna po hl 1886. god. na 19 kruna 1909. god.), te povećanje nadnice poljoprivrednog radnika zbog industrijalizacije grada i emigracije stanovništva. Uza sve to život u gradu, smatra Spomenica, donio je nove, do tada nepoznate, izdatke kao što je zahtjev za boljim odijevanjem, školovanjem djece, društvenim životom. Budućnost splitske poljoprivrede vidi u »orijentaciji na povrtlarstvo, obnovi vinograda američkom lozom ali takvom vrstom koja će davati vino podobno za svjetsku konkurenciju, gojidba krava radi mlijeka i gnoja, zatim uzgoj svinja i peradi, duhana i cvijeća«.¹⁶ No, osnovnu prepreku takvoj orijentaciji vidi u težačkim pogodbama u kojima ne samo za Split nego i za čitavo primorje i otoke stoji da gojenje loze mora biti glavna i gotovo jedina kultura. Time je gospodar, točno zaključuje Spomenica, želio imati stalna prihod a to mu je bilo moguće slanjem svojih ljudi jednom ili dva puta godišnje da nadziru berbu, što je praktično neostvarivo kod gojenja povrća gdje bi se plod dijelio gotovo svaki dan, jer bi ga u tom slučaju slanje nadziratelja stajalo više nego što bi iznosio prinos sa zemlje.

Iscrpnu sliku o počecima i razvoju kmetstva i težaštine kao dviju agrarnih ustanova u Dalmaciji, njihovim specifičnostima u pojedinim dalmatinskim predjelima daje Milorad Medini.¹⁷ Na prve vijesti o težaštini na teritoriju dalmatinskih gradova nailazi još u vrijeme hrvatske narodne dinastije, a u 11. st., smatra, radilo se već o razvijenoj agrarnoj ustanovi. Uza sve šarenilo i neujednačenost agrarnih odnosa on razlikuje nekoliko tipova tih odnosa vezanih uz razne dijelove Dalmacije: zadarska enfiteuza i nasljedni zakup, splitska težačka pogodba, prilike u Dalmatinskoj zagori prema Grimanijevu zakoniku, općinski težaci na srednjodalmatinskim otocima, kmetstvo i polovništvo u Dubrovniku i Boki. Zadržavajući se posebno na svakom od spomenutih odnosa naglašava što je bitno za njih i po čemu se međusobno razlikuju.

Citatima pogodaba od 1236. do 1337. god. i propisima gradskog statuta pokazuje da se u Zadru razvila zakupna pogodba tzv. enfiteuza kod koje zakupac uzima zemlju na obrađivanje uz davanje najmanje 1/4 prinosa s te zemlje. Uokolo vinograda morao je saditi masline na udaljenosti od 3 koraka¹⁸ i 4 stabla murava u svakom vinogradu većem od 4 gonjaja.¹⁹ Ukoliko ne obrađuje vinograd prvu godinu, enfiteuta gubi polovicu prihoda, druge godine gubi cijeli prinos zemlje, a treće svoje pravo. Enfiteuta, ako želi, može prodati svoje pravo, ali o tome mora obavijestiti vlasnika pred dva svjedoka. Ako se s vlasnikom ne može složiti u pogledu cijene, a nađe drugog kupca, isto tako mora o tome izvjestiti vlasnika pred dva svjedoka i ostaviti mu rok od osam dana da se odluči hoće li kupiti pravo za istu cijenu koju mu nudi drugi

¹⁵ Jedan splitski vrit zauzimao je površinu od 853.1353 m²; Ungarov, n. dj.

¹⁶ Spomenica težaka splitskih... n. dj., 11.

¹⁷ M. Medini, O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji, Zadar 1920.

¹⁸ Venecijanski korak, u narodu obično »venecijanski paš«, bio je različite veličine što je ovisilo o broju stopa. Obično se upotrebljavao paš (sa 6 stopa) čija je dužina bila 2.08642 m — B. Ungarov, n. dj.

¹⁹ Zadarski gonjaj zapremao je 2.370.052 m², Ungarov, n. dj.

kupac. Nakon toga roka slobodan je prodati kome hoće. Tri dana prije početka berbe grožđa morao je o berbi obavijestiti vlasnika. Ako vlasnik uzima dio u grožđu, morao mu ga je enfiteuta donijeti na lađu, a ako uzima u moštu, trebao ga je predati na obali u Zadru. Po Medinijevu mišljenju to su osnovna prava i dužnosti težaka kod enfiteutičke pogodbe.

U Zadru je postojao i obični zakup. Prema Mediniju, glavna razlika između ovih dviju vrsta odnosa bila je u tome što je enfiteuta uzimao zemlju da je zasadi vinovom lozom a obični zakupnik dobivao je već zasađeni vinograd iz čega su proizlazile i različite obaveze jednog i drugog. Dok je obični zakupnik imao točno propisane radnje koje treba izvršiti da bi održao vinograd u stanju u kojem ga je dobio jer inače je gubio dio ploda i morao plaćati globu, enfiteuta je bio slobodan u sađenju stabala i nikada nije plaćao globe.

Na osnovi prve splitske pogodbe iz 1266. god. pisac primjećuje da se u Splitu u početku radilo o radnoj pogodbi. Svoj stav argumentira time »1. što gospodar ima u svakom slučaju pravo da 'laboratorem' otpusti poslije dvije godine, a ako hoće sam obrađivati zemlju i prije, 2. što statut naziva seljaka 'laborator', a gospodara 'conductor', 3. šta statut jednako kazni globom onoga tko je radio za određenu cijenu i što po istim načelima jedan valja da vrati plaću a drugi dio svog ploda, ako nisu dobro radili.«²⁰

Analizirajući prilike na području Dalmatinske zagore autor se zadržao na onim odredbama Grimanijeva zakonika koje reguliraju zemljišne odnose na novoj i najnovijoj stečevini. Po Grimanijevu zakoniku, tvrdi Medini, agrarni odnosi u Zagori bili su različiti od kmetskih i težačkih odnosa u ostaloj Dalmaciji. Kako je Venecija proglasila vrhovno vlasništvo države nad osvojenim zemljama, »i kmet i gospodar samo su plodouživaoci i to u onom razmjeru i sa međusobnim obavezama koje im je država nametnula.«²¹

Smatra da je posebnost srednjodalmatinskih otoka u tome što je zemlja pripadala zajednici, a pojedinci samo uživaju zemlju koju su zaposjeli uz plaćanje desetine.

U Dubrovniku, nastavlja autor, do 14. st. nije bilo nikakve pogodbe određenog tipa; bilo ih je sklopljenih dok traje loza, pa za dvije, tri ili pet generacija. Kasnije će se u Dubrovniku pogodbe sklapati »ad generationes«, što znači da težak nema pravo prodati svoja prava i po tome se dubrovačka pogodba razlikovala od zadarske i splitske. Kao i Pappafava, ističe dvije vrste agrarnih odnosa u Dubrovniku: kmetstvo i polovništvo. Sličnu situaciju nalazi i u Boki kotorskoj s tom razlikom što je dubrovački kmet slobodan u izboru gospodara, a u Boki se dijelila ne samo zemlja, pa je kmet bio pravi 'servus glebae'.

Kako je ovo nasliedstvo iz prošlosti izgledalo u vrijeme Austrije autora kao da mnogo ne interesira. On se zadovoljava konstatacijom da je za austrijske vladavine »prihvaćeno načelo da u odnose između težaka i gospodara ne ulazi država već da je normativna jedino pogodba sklopljena između stranaka«²² i da je u Dubrovniku odnos težak—vlasnik smatran odnosom javnopravnog, a u Dalmaciji privatnopravnog karaktera što će za posljedicu imati da će razmirice između gospodara i obrađivača u Dubrovniku rješavati politička vlast, a u Dalmaciji sudovi.

²⁰ Medini, n. dj., 43.

²¹ N. dj., 50.

²² N. dj., 98.

Tri godine poslije Medinija A. Hribar je u svome radu naglasak stavio na izgled kolonatskih ugovora u 19. i početkom 20. st. na području od Raba do Dubrovnika.²³ Iz podataka koje donosi očito je da se na terenu od Raba do Trogira vinograd daje na četvrtinu, a ugovor obično traje dok loza ne propadne. Oranice su se najčešće davale na godinu dana a prihod se dijelio popola, iako je od ovog običaja bilo odstupanja. Tako spominje Rab gdje su se oranice davale na trećinu ili četvrtinu, ali tada je »kmetijski« odnos bio trajan i vlasnik ga može otkazati jedino u slučaju pronevjere ili neuredne obrade uz prethodno isplaćivanje učinjenih poboljšica. Hribar smatra da je u trogirskoj i splitskoj Zagori osim slučajeva uzimanja oranica na godinu dana uz davanja 1/2, 1/3, 1/4 prinosa, bilo i takvih kad su se oranice davale na duže vrijeme s tim što ih je tada zakupac morao gnojiti svake četiri godine. Produljivanje kolonatskog ugovora ponekad je dobivalo nasljedni karakter (Zemunik, Benkovac) uz određeno godišnje podavanje iz čega se razvio tzv. livel — kolon je imao nad zemljom neku vrstu baštinjenog vlasništva, a vlasnik dobiva uvijek jednaku paušalnu količinu prihoda i nema se pravo miješati u posao težaka koji obrađuje zemlju kako želi.

Što se tiče Dalmatinske zagore pisac spominje odnose pod nazivom »kmetija«, za koje smatra karakterističnim to što gospodar iz nekog kraja dovodi čitavu obitelj i predaje joj sve nekretnine i zgrade, pomaže joj u nabavi stoke i poljoprivrednih strojeva, a obitelj je dužna obrađivati zemlju, pobirati plod i davati vlasniku određeni dio stoke i plodova. Čim bi izgubio povjerenje u kmeta, vlasnik ga je mogao otpustiti, a ovaj je isto tako imao pravo ostaviti zemlju kada god je htio, ali obaveze iz ugovora morao je prenijeti na nekoga drugoga.

U daljnjem praćenju posebnosti pojedinih krajeva autor se zaustavlja na području Trogira, Kaštela i Splita i pošto je ustvrdio da su težački odnosi u Splitu, Trogiru i Kaštelima dosta slični, sve kolonatske ugovore svrstava u dvije skupine: 1. privremeni zakup, 2. nasljedni zakup u naravi tzv. livel. Nakon toga upozorava na dvije mogućnosti kod privremenog zakupa: ili je vlasnik dao težaku ledinu, a težak mu je za to dužan platiti jedan dio godišnjeg prihoda ili težak dobiva zemlju na obrađivanje uz plaćanje godišnjeg »haka« koji iznosi 1/3 do 1/5 (rijetko 1/2) godišnjeg prinosa.

Slijedeći geografski kriterij u svom razmatranju kolonata u Dalmaciji Hribar se »spušta« u Dubrovnik, ali izuzev podatak da su pred prvi svjetski rat težaci za kuću plaćali 10 kruna, a za poklon 1,4 krune, ne donosi ništa novo osim što ukratko ponavlja ono što su prethodno utvrdili Pappafava²⁴ i Medini²⁵

Poslije Hribarova rada dolazi do dugog zastoja u domaćoj historiografiji o agrarnim odnosima u Dalmaciji. Prijeratne radove o agrarnoj problematici u Dalmaciji za druge austrijske uprave možemo podijeliti u dvije skupine: historiografske i »operativne«. Dok su prvi usmjereni na istraživanje geneze kolonata i zadržavaju se uglavnom na starijem razdoblju, a tek periferno uzimaju u razmatranje zemljišne odnose u vrijeme Austrije, drugi, zbog svog karaktera, pružaju vrijedne podatke o izgledu kolonata i kmetstva u Dalmaciji u periodu austrijske uprave.

²³ A. Hribar, Kolonat ili težaština, Zagreb, 1923.

²⁴ Pappafava, n. dj.

²⁵ Medini, n. dj.

II

Od 60-ih godina ovog stoljeća pojedini historičari ponovno počinju istraživati agrarne odnose u vrijeme austrijske vlasti u Dalmaciji.

S. Ožanić je i prije rata pisao o poljoprivredi u Dalmaciji,²⁶ da bi se poslije rata upustio u detaljnu, punu podataka analizu dalmatinske poljoprivrede u prošlosti, od grčkih vremena do drugog svjetskog rata.²⁷ Poslije kraćeg opisa poljoprivrede u antičkom razdoblju, zatim za mletačke, francuske i prve austrijske uprave pisac je glavnu pažnju posvetio stanju agrara za druge austrijske vladavine. Znači, knjiga ima sličan karakter kao i prije spomenuto Zottijevo djelo. U prvom planu je poljoprivreda kao osnovna i glavna grana dalmatinske privrede, a ne društveni odnosi u poljoprivredi. Ipak ni jedan ovakav rad nije mogao mimoći »sustav gospodarenja«, pa Ožanić u kratkim crtama prikazuje kako je raznolikost propisa koja je vladala u Dalmaciji uvjetovala i različite odnose između gospodara i težaka, a sve te odnose svodi na nekoliko tipova pri čemu ukratko ponavlja ono što je već Medini iznio o zadarskoj enfiteuzi, dubrovačkom kmetstvu, splitskoj težačkoj pogodbi, općinskoj težaštini na srednjodalmatinskim otocima, kmetstvu i polovništvu u Boki kotorskoj i Dubrovniku, te posebnostima Dalmatinske zagore. Pored iscrpne slike o svim poljoprivrednim kulturama od vinove loze do pamuka i podataka o brojčanom stanju stočarstva, autor donosi bibliografiju novijih poljoprivrednih i gospodarskih djela objavljenih u Dalmaciji ili drugdje, a tiču se dalmatinske privrede, popis poljoprivrednih listova u Dalmaciji i konačno bibliografiju važnijih članaka objavljenih na hrvatskom jeziku u »Gospodarskom listu Dalmacije« 1872. do 1892. god. Također veliku pažnju posvećuje mjerama koje su se u prošlosti upotrebljavale u Dalmaciji i vrsti novca od mletačkog vladanja do dolaska pod Austriju, no sve to prelazi okvire ove teme.

Kao i Hribar,²⁸ B. Stojsavljević se upustio u analizu raznolikosti kolonatskih ugovora,²⁹ pri čemu se, kako sam navodi, koristio rezultatima istraživanja prof. Schullerna.³⁰ Ispravno primjećuje da je za trajanje kolonatskog ugovora bila važna i vrsta kulture i naglašava da je na zemljama gdje se uzgajala vinova loza ugovor trajao dok je trajala loza, dok su se oranice obično davale na godinu dana. U pogledu strukture težačkih odnosa čitav teritorij Dalmacije dijeli na područje sjeverne i srednje Dalmacije, Neretve i Dubrovačkog područja. No, u svom izlaganju Stojsavljević manje-više ponavlja stvari s kojima su nas upoznali istraživači »kolonata« koji su se ovom problematikom bavili prije njega. Jedino za Knin iznosi važan detalj (prema ispitivanju Schullerna) o tome da su se novozasađena stabla dijelila tako da ako je tlo bilo slabe kvalitete, polovica stabala prelazila je u vlasništvo kolona, ako je zemlja bila bolja, i ta je polovica ostajala u kolonatskom odnosu.

²⁶ S. Ožanić, Poljoprivreda, u: Dalmacija, Spomen knjiga, izdana o kongresu Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata, Split 1923, 115—155.

²⁷ Isti, Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti, Split 1955.

²⁸ Hribar, n. dj.

²⁹ B. Stojsavljević, Povijest sela, Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848—1918, Zagreb 1973.

³⁰ H. Schullern, Das Kolonat in Görz und Gradisca, in Istrien, in Dalmatien und in Tirol, Wien 1903.

O tome kako je agrarno pitanje riješeno na prostoru osvojenom na početku kandijskog rata pisao je I. Grgić.³¹ Za nas su važni njegovi zaključci jer nas upoznaje s agrarnom politikom koju će Venecija kasnije primijeniti na prostoru dobivenom Karlovačkim i Požarevačkim mirom, a budući da, kako je već istaknuto, Austrija što se tiče agrara nije dirala u nasljeđe iz prošlosti, to je razumljivo da će se posljedice ovih mjera osjećati i u austrijsko vrijeme. Još za trajanja Kandijskog rata Venecija je, smatra Grgić, proglasila vrhovno vlasništvo države nad teritorijem koji je uspjela preoteti Turcima, ali zbog neizvjesnosti ishoda rata nije izvršena kategorizacija i parcelacija zemlje. Problem zemljišta riješen je privremenom kolektivnom investituroom, tj. precizirane su granice do kojih su se pojedina sela mogla proširiti »a unutar tih granica sami su se ljudi dijelili i namirivali«.³² Seljaci starosjedioci obično su nastavljali obrađivati zemlju koju su obrađivali i pod Turcima uz davanje državi 1/6 godišnjeg prihoda koliko su davali i turskim gospodarima. Kad je okončan rat i definitivno sankcionirana nova stečevina (tzv. linea Nani), provizorij je zamijenjen stalnim uređenjem.

Prema Grgiću opći principi novog uređenja, čije je propise izradio Morosini, bili su u tome što je Venecija zadržala vrhovnu vlast nad zemljom koju sada dijeli raznim kategorijama stanovništva na korištenje odnosno »vječiti, neotuđivi i nasljedni posjed i korištenje uz plaćanje državi godišnjeg kanona (compadego) od 10 šoldi po vritu u znak priznanja njenog vrhovnog vlasništva«.³³ Pri diobi zemlje najprije su podmireni Morlaci, pokrštene muslimanke, vlastela i crkva, što će, kako tvrdi autor, dovesti splitskog i sućurskog težaka ponovno u težak položaj. Naime, zemlje koje je ovaj zaposjeo u novoj stečevini dodijeljene su povlaštenim kategorijama pa je seljak od izravnog korisnika postao kolon povlaštenih korisnika. Sad je umjesto plaćanja kanona od 10 šoldi državi, morao davati novim gospodarima 1/4 zemljišnog prihoda. Uspoređujući kolonat na »novoj stečevini« s kolonatom na starom tlu pisac upozorava ne samo na razliku u visini težačkih obaveza (sa zemalja starog kolonata težak daje 1/2 ili s udaljenih zemalja 1/3, a sa zemalja nove stečevine 1/4), nego i na pravni položaj jednih i drugih. Iako je i na novoj stečevini vlasnik mogao otpustiti težaka ako ne bi obrađivao zemlju ili ako bi pronevjerio gospodarev dohodak, otkazi su se, za razliku od starog kolonata, morali raspraviti »u sudskom parničkom postupku radi zaštite težačkih prava«.³⁴ S druge pak strane, smatra Grgić, svaki je korisnik dobio ispravu o investituri u kojoj je određen odnos prema zemlji i prema državi, a u investiturama korisnika koji su uz zemlju dobili i kolone propisana su prava i dužnosti gospodara i težaka. Znači privatnim ugovorima nije bilo potrebno regulirati odnos težak—vlasnik. Iz izloženog postaje jasno da će Morosinijeva reforma biti temelj i osnova Grimaniju kod reguliranja agrarnih odnosa na tlu Dalmatinske zagore.

Na temelju izvorne građe franjevačkog samostana sv. Lovre u Šibeniku i samostana u Zaostrogu J. A. Soldo u nekoliko svojih priloga opisuje agrarne odnose na zemljištu čiji su vlasnici bili spomenuti samostani.

³¹ I. Grgić, Prva agrarna operacija na mletačkoj »novoj stečevini« u Dalmaciji, Split 1962.

Pod pojmom »nova stečevina« autor misli na trokut Stobreč-Klis-Sućurac, koji će kasnije ući u pojam »stare stečevine«, kad Venecija proširi svoju vlast prema unutrašnjosti — n. dj., bilj. 9.

³² N. dj., 9.

³³ N. dj., 12.

³⁴ N. dj., 13.

Pošto se u prikazu prošlosti samostana sv. Lovre osvrnuo na privilegije koje ovaj samostan dobiva 1650. god. od generalnog providura Foscola na otočiću Žirju i sudbinu tih privilegija u 19. st.,³⁵ na istu problematiku vratit će se nešto kasnije u prilogu »Agrarni odnosi na otoku Žirju«.³⁶ Iz samog naslova da se zaključiti da su u prvom planu autorovih istraživanja ne privilegiji kao takvi, nego odnosi koji su proistjecali iz datih privilegija. Soldo ističe da su franjevci samostana sv. Lovre zbog zasluga u ratu dobili na otoku Žirju od Venecije ona prava koja je do tada imala državna komora. To je: pobiranje teratika (iznos od 2 šolda po gonjaju³⁷) od zemalja u sredini otoka (Polje), sakupljanje livela od kuća podignutih u uvali Muna i petine od ulja i vina sa zemalja izvan Polja. U 19. st. dolazi do sve češćih parnica između seljaka i samostana zbog toga što je seljak neuredno podmirivao svoje obaveze prema samostanu (posebno mu je teško padalo davanje petine). Samostan je svoje pravo na petinu, upozorava autor, opravdavao time što su seljaci samostanski koloni i »da na temelju kolonatskih dominijalnih prava moraju davati samostanu petine prihoda s tih zemalja«³⁸ [misli se na zemlje izvan Polja, S. T.] Budući da nije bilo kolonatskih ugovora, a sporovi postaju sve češći, samostan je prodao seljacima sve svoje privilegije za 4 000 forinti.

Prema mišljenju J. A. Solde vlasnici zemljišta na Žirju davali su zemlju seljacima u kolonat pod različitim uvjetima, najčešće uz trećinu od vina i polovicu od starih maslina, ali tokom vremena mijenjali su se uvjeti pod kojima su se sklapali ugovori. Tako navodi da se u 18. st., zbog velike ponude radne snage zemlja davala na polovicu od svega uz dovoz, da bi u drugoj polovici 19. st. »došlo do boljih uvjeta za seljake, i to četvrtina od ulja od novih maslina a polovica od starih dok se od vina davala trećina ali i petina. Sa malenih površina zasijanih žitaricama redovno se davala četvrtina.«³⁹ U 19. st. uvjeti su ostali slični što, smatra pisac, potvrđuju četiri ugovora u arhivu samostana sv. Lucije.⁴⁰

U daljnjem prilogu Soldo se bavi istraživanjem agrarnih odnosa na samostanskim posjedima u blizini Zaostroga (sela Drvenik, Podaca, Brist, Gradac).⁴¹ Iz ugovora između Petra Kačića Stipića iz Graca iz samostanskog sindika, Jure Tomaševića iz 1757. god. za zemlje Smokvice blicu Graca, čije uvjete Soldo donosi, očito je da je kolonat u Makarskom primorju imao u biti isti karakter kao i u ostaloj Dalmaciji. Petar se obavezuje da će Smokvicu privedi kulturi uz davanje petine vina i žita, a prinos će o vlastitom trošku dovesti u župsku kuću u Gracu. Ako na zemlji zasadi ljutiku, i od nje daje petinu, a od graška i zelja nije morao davati ništa osim ako bi ponekad redovnicima trebalo. Inače na zemlji nije smio saditi nikakva stabla osim poneke smokve od kojih je također davao petinu, a od već zasađenih stabala maslina davao je polovicu. Samostan je poslije propadanja loze bio dužan platiti težaku

³⁵ J. A. Soldo, Samostan sv. Lovre u Šibeniku, Kačić, Zbornik Provincije Presvetog otkupitelja I, Split 1967, 5—94.

³⁶ Isti, Agrarni odnosi na otoku Žirju, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske XVI, Zagreb 1973.

³⁷ Sibenski gonjaj iznosi 853.114 m², Ungarov, n. dj.

³⁸ Soldo, Samostan sv. Lovre... n. dj., 55.

³⁹ Isti, Agrarni odnosi na otoku Žirju... n. dj., 51.

⁴⁰ U tim ugovorima zemlja se daje uz trećinu od vina i polovinu od starih maslina, a trećinu od novih maslina. N. dj., 52.

⁴¹ J. A. Soldo, Prilozi proučavanju agrarno-društvenih odnosa u Makarskom primorju od 16. st. do polovine 19. st., Makarski zbornik I, 1971, 337—380.

četvrti ili peti dio od procjene stabala maslina koje je ovaj zasadio. U 19. st. samostanski ugovori su, zaključuje Soldo, određeniji i ističu obavezu gnojenja, okapanja i nagrađivanja za učinjene poboljšice.

Prilog T. Macana koji se ograničio na težačke odnose u Neretvi od polovice 19. st. do njihova konačnog ukidanja 1947. god., mislim da pokazuje put kojim bi trebalo krenuti u istraživanju agrarnih odnosa.⁴² Zbog raznolikosti ugovora uvjetovanih posebnosti političkih, ekonomskih pa i klimatskih prilika pojedinih krajeva treba ispitati te raznolikosti da bi se vidjelo što je opće a što posebno kod raznih regija. Pisac, iako zaključuje da su »težački odnosi u Neretvi istovjetni kolonatskim odnosima u ostalim južnim hrvatskim krajevima izuzimajući poljodjelske prilike u području bivše Republike Dubrovačke«,⁴³ ipak imajući u vidu močvarnost neretvanskog tla naglašava da je »bitna težačka radna obaveza bila privesti zemlju obradi«.⁴⁴ Kako se radilo po privatnim ugovorima, to je, jasno, dolazilo do različitih uvjeta pod kojima vlasnik daje zemlju na obradu, no autor izdvaja dva najznačajnija. Oranice se daju na obradu »od gnoja do gnoja, dok gnoj ne izgnjije«, tj. na četiri godine. Poslije toga roka vlasnik može dati zemlju istom težaku ili drugom ili je pak zadržati za sebe. Vinograd se, pak, davao najčešće na 29 i 30 godina, a ako bi čitav vinograd ili 3/4 vinograda propale, vlasnik je i prije isteka ugovora mogao težaku oduzeti cijelu zemlju. Po isteku ugovora težak je vraćao zemlju vlasniku sa svim što se na zemlji nalazilo bez dobivanja odštete za učinjene poboljšice.

Od ovih najuobičajenih ugovora bilo je i odstupanja pa tako Macan navodi davanje oranica na dvije godine uz obavezu da se iskrči loza i posije kukuruz u vremenu od svibnja do listopada ili na tri godine (oranica i pašnjak) s time ako se u listopadu treće godine ne raskine ugovor, produžava se za godinu, te »tako stalno do vječnog livela«.⁴⁵

S. Obad upozoravajući na neke povlastice koje je bivša Dubrovačka Republika uživala pod Austrijom u odnosu na druge dijelove Dalmacije (oslobođenje plaćanja poreza i vojne obaveze), detaljnije je obradio agrarno-društvene odnose u Dubrovniku od početka do sredine 19. st.⁴⁶ Poslije zahtjeva peljeških seljaka 1814. god. da se ukine kmetstvo dalmatinska vlada, istina, nije ukinula radnu obavezu kmetova od 90 dana, međutim, odredila je da kmet ne mora raditi više od tri dana u tjednu. Ako su »carine« bile udaljene više od pet sati od stalnog mjesta prebivališta, kmet nije morao ići na posao, a ako su udaljene do pet sati, tada se vrijeme utrošeno na putovanje računalo u rad. Također gospodar nije smio suditi kmetu niti uzimati kmetске kćeri i sestre za sluškinje. Nakon što je istakao ove mjere dalmatinske vlade, pisac pokazuje da se položaj kmetova i poslije toga nije poboljšao, a kako je između 1829—31. god. zavládala glad i bolest, seljaci pružaju otpor izvršavanju obaveza. Do nemira ponovno dolazi 1835. god. i već iduće godine vlada donosi odredbu da se radna renta može zamijeniti novčanom što je bilo bez praktičnog značenja jer je malo kmetova imalo toliko novca da bi se moglo iskupiti od radne rente.

⁴² T. Macan, Težački odnosi u Neretvi od polovice 19. st. do konačnog ukidanja ovih odnosa 1947, *Starine JAZU*, 53, 1966, 191—203.

⁴³ N. dj., 202—203.

⁴⁴ N. dj., 193.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ S. Obad, Agrarni odnosi na području bivše Dubrovačke republike (1814—1850), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru VI*, 1969, 3, 131—148.

Iznoseći ranije mišljenje o dva tipa agrarnih odnosa u Dubrovniku: kmetstvu i polovništvu i opisujući njihove razlike Obad cijeli teritorij Republike što se tiče položaja seljaka dijeli na tri područja. 1. Na Pelješcu, Stonskom primorju i u Konavlima pravi kmetški odnosi, 2. na Lastovu i Mljetu nije bilo kmetstva, zemlju je uživao slobodni seljak, 3. u Astoreji je bila mješovita slika; susreće se i kmetstvo i polovništvo.

Sažetu sliku agrarno-društvenih odnosa u Sinjskoj krajini donosi B. Stulli u svome radu »Kroz historiju Sinjske krajine«. ⁴⁷ Prilike u ovom dijelu Dalmatinske zagore, sasvim opravdano, uklapa u opću sliku zemljišnih odnosa na tlu Zagore.

Kako je sinjsko područje, iznosi Stulli, sačinjavalo mletačku »novu stečevinu« gdje je Republika proglasila vrhovno vlasništvo države nad zemljom, jasno je da ovdje neće biti kolonata u onom obliku kakav susrećemo u primorju i na otocima.

Autor upozorava da prva austrijska uprava u Dalmaciji nije donijela nikakvih promjena u agrarnim odnosima i da se tek dolaskom Francuza situacija u Zagori bitno mijenja. Dekretom od 4. IX 1806. god. Napoleon proglašava nevažećim mletačke zakone koji su propisivali državno vlasništvo i neotuđivost zemlje. Znači i u Sinjskoj krajini seljak postaje vlasnik zemlje koju je do tada obrađivao. Ponovni dolazak Austrije u Dalmaciju ostavio je na snazi Napoleonov dekret iz 1806. god. No, položaj seljaka ne samo da se nije poboljšao već postaje sve teži, jer Austrija ništa nije poduzimala da zaštiti ove nove vlasnike koji pomalo postaju plijen zelenaškog kapitala, te je jedan dio prinuđen prihvatiti obaveze kolona i postaje obrađivač. Pisac pokazuje kako je izgledao proces pretvaranja dojučerašnjeg vlasnika zemlje u obrađivača. Seljak bi npr. uzeo žito na veresiju i ako u dogovorenom roku ne bi vratio dug, vjerovnik mu je uzimao zemlju i pretvarao ga u najamnog radnika na toj istoj zemlji.

Stulli smatra da su kapital autonomaša i kolonatska ovisnost o gospodarima autonomašima imali jako važnu ulogu u političkim zbivanjima u Sinju u vrijeme narodnog preporoda. Naime i poslije pobjede narodnjaka na općinskim izborima i izborima za Dalmatinski sabor Sinj je i dalje smatran glavnim uporištem autonomaša u Zagori. Od 80-ih godina 19. st. narodnjaci učvršćuju svoje pozicije što je, zaključuje pisac, uvjetovano i jačanjem trgovaca narodnjaka koji omogućavaju kolonima otkup od kolonatske zavisnosti.

Sam izvještaj kotarskog poglavarstva u Sinju za 1909. god., tvrdi autor, potvrđuje da ni u 20. st. u Sinju nije bilo kolonata sličnog onom u primorju. Prema izvještaju tek 1% loze dato je u kolonat dok traje loza, a oranice su se obično davale na jednu godinu uz davanje 1/2 prinosa.

Osvrt na agrarne odnose u Sinjskoj krajini Stulli završava konstatacijom da zbog prirodnih kvaliteta Sinjskog polja, prilično razvijenog stočarstva i trgovine, na sinjskom seljaku nije ležao teret zavisnosti kao na ostalim seljacima u Zagori, a posljedica ovoga bit će ne baš veliko iseljavanje prema Zapadnoj Evropi i prekooceanskim zemljama.

Razmatrajući socijalno-ekonomske prilike u Dalmaciji u 19. st. R. Petrović posebno se osvrće na položaj seljaštva. ⁴⁸ On polazi od općepoznatih

⁴⁷ B. Stulli, Kroz historiju Sinjske krajine, *Narodna umjetnost*, Godišnjak Instituta za narodnu umjetnost u Zagrebu V—VI, 1967/68, 5—95.

⁴⁸ R. Petrović, Socijalno-ekonomske prilike u Dalmaciji u 19. st., *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* XVI, 1965, 59—90. Isto u knjizi: isti, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860—1880), Sarajevo 1968, 17—64.

činjenica da je Dalmacija u 19. st. poljoprivredna pokrajina i da »oblici agrarnih odnosa u kojima seljak živi nastali prije 19. st. i u konkretnoj historijskoj situaciji svakog područja (Primorje, Zagora, sjeverna i srednja Dalmacija sa otocima, Boka) raznovrsni su«. ⁴⁹ Ipak tvrdi da su za 19. st. karakteristični »kolonat dalmatinski i kmetstvo dubrovačko«, no ne smatra da se radilo o regionalnim kategorijama, jer je težaštine bilo u Dubrovniku kao i kmetstva po Dalmaciji⁵⁰ i Boki. Kao i istraživači prije njega Petrović drži da je razlika između kolona i kmeta u obavezama prema gospodaru. Tako iznosi da je ovisno o običajima, vrsti kulture, pomoći gospodara u alatu ili sjemenu kolon morao davati 1/2, 1/3, 1/4 plodova, a obaveze kmetova proizlazile su iz činjenice da je bio obrađivač gospodareve zemlje i korisnik kuće, vrta, pašnjaka i gajeva.⁵¹ Ukidanjem desetine i uvođenjem zemljarine (1850. god. u dubrovačkom području i otocima splitskog okruga, a 1851. god. u ostalom dijelu Dalmacije), porez je plaćao vlasnik, ali kolon je, ističe Petrović, bio dužan refundirati vlasniku onoliko koliko otpada na zemljište koje drži.

I. K a r a m a n u svojim radovima⁵² ne ulazi u problem agrarnih odnosa i, kako na jednom mjestu ističe, na poljoprivredu i vinogradarstvo osvrće se samo ukoliko su kao izvor akumulacije kapitala mogli utjecati na razvitak kapitalističke privrede u Dalmaciji.⁵³ I. Karaman ističe negativnu stranu konjunktura vina i izvoza u Francusku, jer posljedice ovih pojava bit će zapuštanje maslinika i podrumske tehnike. Također spominje malu korist koju je industrija imala od kapitala akumuliranog u poljoprivredi jer taj kapital nije ulagan u industrijske pothvate.

B. S t u l l i se u jednom članku samo dotakao poljoprivrednih problema Dalmacije (ali ne i agrarnih odnosa).⁵⁴ Konstatirajući poraznu gospodarsku situaciju u unutrašnjosti Dalmacije koja »ne ostvaruje kroz čitavo 19. st. nikakav privredni napredak«, ⁵⁵ upozorava na nešto povoljniju situaciju u obalnom pojasu zbog boljih uvjeta i viškova, posebno vina i ulja, i izvoza ovih proizvoda izvan Dalmacije. Na primjeru smanjene proizvodnje ulja od 30 milijuna kg koncem 18. st. na 4,5 milijuna krajem 19. st., ističe i onu drugu negativnu stranu koju je donijela konjunktura i forsiranje proizvodnje vina. Ovčarstvo za koje je bilo povoljnih uvjeta nije iskoristilo te uvjete pa je, prema Stulliju, broj ovaca i janjadi od 1 100 000 početkom 19. st. spao na 800 000 potkraj istog stoljeća.

⁴⁹ N. dj., 79.

⁵⁰ »Kmetški odnosi u Dalmaciji sreću se na sjeverno-dalmatinskim otocima Rabu, Pašmanu, Murteru, Vrgadi i drugim, zatim po Ravnim Kotarima, te okolici Zadra i Šibenika, i konačno po kotarevima Knina, Imotskog i Sinja.« N. dj., bilj. 83.

⁵¹ Petrović upozorava i na, u literaturi manje isticanu pojavu: običaj da kmetške kćeri služe u domovima dubrovačkih »gospara«. N. dj., 80.

⁵² I. K a r a m a n, Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom, *Mogućnosti VI*, Split 1965. 640—665; isti, Sastav i društveno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u 60-im i 70-im godinama 19. st., u zborniku: Dalmacija 1870, Zadar 1972, 11—30. Preneseno u knjigu: isti, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1962.

⁵³ Karaman, Privreda i društvo, n. dj., 266.

⁵⁴ B. S t u l l i, Ekonomsko-društvene prilike u Dalmaciji u 19. stoljeću, *Dubrovnik III—IV*, 1962, 3—11.

⁵⁵ N. dj., 3—4.

Ne zadirući u pitanje agrarnih odnosa, B. Zelić-Bučan u jednom svom članku,⁵⁶ poslije kraćeg osvrtu na osnovna obilježja dalmatinske poljoprivrede, razmatra kako su ekonomske prilike utjecale na politički program narodne stranke. Iako narodna stranka nije imala određenog socijalnog i ekonomskog programa, tvrdi ona, ekonomski i socijalni uvjeti su imali velik utjecaj na politički program stranke. To je i razumljivo, smatra B. Zelić-Bučan, jer je Pavlinovićeve politika bila prije »prirodna reakcija ponosna seljaka, svjesna moralno-etičke nadmoći seljačkog puka prema gospodi koja je vjekovima živjela na grbači seljaka i uz to ga prezirala«, nego »plod neke ideologije klasne angažiranosti«.⁵⁷ Zato, nastavlja autorica, Pavlinović u izbornim agitacijama pokazuje seljaku da je najbolji put da ostvari svoja prava vlastita država, koja će mu omogućiti da uredi svoj gospodarski život prema vlastitim potrebama, tj. nužno je da se Dalmacija ponovno sjedini s banskom Hrvatskom.

S. Obad još jednom je uzeo u razmatranje agrarnu problematiku. Ovo-ga puta usredotočio je pažnju ne na same težačke odnose nego i na stav političkih stranaka u Dalmaciji prema ovim odnosima.⁵⁸ On smatra da je pojava stranačkog života izazvala još veću zategnutost u neriješenim agrarnim odnosima; sada se ponovno postavljaju zahtjevi za ukidanjem dotadašnjeg agrarnog stanja. Tako su zakonom od 1862. god. djelomično ukinuti feudalni odnosi, a 1869. donesen je zakon o potpunoj alodijalizaciji feuda u Dalmaciji.

U izbornoj borbi i narodnjaci i autonomaši, tvrdi autor, da bi pridobili seljačke glasove, obećavali su seljacima smanjenje tereta, pa i provođenje otkupa, dok su neki narodni zastupnici (I. Danilo, M. Klaić) u reguliranju odnosa između vlasnika i kolona vidjeli put za poboljšanje seljačkog položaja. No kako su seljake zastupali ne predstavnici njihova staleža nego plemići i građani, to je jasno, zaključuje Obad, da su seljaci »izbornim glasanjem potpomagali interese klase kojoj nisu pripadali«.⁵⁹

Političko-ekonomske prilike u Monarhiji u vrijeme donošenja »vinske klauzule« i posljedice klauzule za dalmatinsku privredu obradio je I. Perić.⁶⁰ Premda autor ne ulazi u pitanje zemljišnih odnosa, sama klauzula važna je i za agrarnu problematiku ukoliko su odredbama klauzule pogođeni i vlasnici i koloni, te borba protiv odredaba klauzule u drugi plan potiskuje zahtjev za razrješavanje kolonatskih odnosa.

Trgovinski ugovor između Austro-Ugarske i Italije 1891. god., iznosi autor, sadržavao je poznatu »vinsku klauzulu« prema kojoj ukoliko Italija snizi carinu na uvoz vina iz Austro-Ugarske na 5 franaka i 77 centima, Austrija automatski mora smanjiti carinu na uvoz talijanskog vina na 3 fiorina i 20 novčića. Ugovor je stupio na snagu 1. veljače 1892. god., a već u lipnju Italija uvodi carinu od 5 franaka i 77 centima na uvoz vina iz Monarhije. Prema klauzuli Austrija ipso facto smanjuje carinu na talijanska vina na 3 fiorina i 20 novčića. Od tada pa sve do isteka klauzule (1904) jeftinija talijanska vina konkuriraju domaćim austro-ugarskim. A kako je »egzistencijalna ovisnost pre-

⁵⁶ B. Zelić-Bučan, Ekonomske osnove političkog programa narodne stranke, u zborniku: Dalmacija 1870, Zadar 1972, 37—53.

⁵⁷ N. dj., 51.

⁵⁸ S. Obad, Politika Narodne i autonomaške stranke prema agrarnom pitanju u Dalmaciji (1860—1870), u zborniku: Dalmacija 1870, Zadar 1972, 55—62.

⁵⁹ N. dj., 62.

⁶⁰ I. Perić, »Vinska klauzula«, u pretposljednem trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji, Radovi JAZU, 375, 1978, 257—296.

težnog broja dalmatinskih stanovnika o proizvodnji i prodaji vina bila više izražena negoli u bilo kojoj drugoj pokrajini Habsburške monarhije«, zbog toga je »konkurencija talijanskih vina na austro-ugarskom tržištu najubojitije pogađala Dalmaciju, i zato je u Dalmaciji ogorčenost protiv 'vinske klauzule' bila najglasnija«. ⁶¹

Podvlačeći da je već 1893. dobar dio dalmatinskog vina ostao neprodan Perić navodi razne akcije koje su poduzete u cilju sprečavanja ekonomskih posljedica klauzule. Tako spominje stvaranje »Vinarske udružbe za Dalmaciju«, »Društva za promicanje narodno-gospodarskog interesa Dalmacije« pri kojem je osnovana »Zadruga za izvoz dalmatinskog vina«.

Među ove akcije spada i imenovanje šest poljodjelskih učitelja, rad poljoprivrednog nadzornika za Dalmaciju I. Zottija, stvaranje odbora za razmatranje posljedica klauzule i organiziranje raznih protestnih skupova.

Ako je borba protiv »vinske klauzule« stavila u drugi plan težačko pitanje, prestankom važenja klauzule ono ponovno postaje prisutno u političkom životu Dalmacije. God. 1905. stvara se Hrvatska demokratska stranka koja preko svoga glasila »Sloboda« počinje aktualizirati »seljačko pitanje« što će biti poticaj javljanju težačkog pokreta.

S. O b a d težački pokret u Dalmaciji u 20. st. dijeli u tri faze. ⁶² U prvoj fazi (1905—1908) pokret je ograničen na Split i okolice. Hrvatska demokratska stranka nastoji promijeniti uvjete pogodbe između seljaka i vlasnika, a tamo gdje su obadvije stranke bile zadovoljne nije se miješala u te odnose. Pokret u ovoj fazi završava pogodbom između vlasnika i težaka, ali zahtjevi težaka nisu potpuno zadovoljeni. Drugu fazu (1909) karakterizira širenje pokreta na otoke Hvar, Brač, sjevernu i južnu Dalmaciju i odluka težaka da se direktno obrate vladi. Zahvaljujući inicijativi Smodlakinih »naprednjaka« jedan dio kmetova u Primorju oslobodio se svojih obaveza. Na kraju dolazi do skupštine splitskih težaka koja je izabrala odbor sa zadatkom da izradi spomenicu vladi. ⁶³ Za treću fazu (1909. do pred rat), nastavlja Obad, važan je ulazak Smodlake u Carevinsko vijeće, jer na njegovo zauzimanje i predstavnici centralne vlasti uviđaju nužnost rješavanja dalmatinskog agrara. Dolazi do akcije Međuministarskog dalmatinskog povjerenstva za izradu zakona na temelju kojeg bi kolon postao vlasnik zemlje. Zakon je trebao biti podnjet Carevinskom vijeću, ali ratna zbivanja usmjerila su ponovno pažnju na političke teme.

* * *

Ako još jednom bacimo pogled na noviju literaturu o agrarnim odnosima u Dalmaciji za druge austrijske uprave, onda možemo zaključiti da, usprkos novim tendencijama u domaćoj historiografiji usmjerenim na istraživanje socijalne povijesti, jedna velika i značajna historijska tema nije našla dostojno mjesto u domaćoj historiografiji. U razdoblju do 1945. god. većina historičara uglavnom se orijentirala na istraživanje geneze agrarnih odnosa i tek periferno obrađuju te odnose po dolasku Dalmacije pod Austriju. U razdoblju poslije 1945. pojedini autori počinju posvećivati pažnju odnosima u agraru u vrijeme austrijske vladavine, ali radi se samo o fragmentima, istina značajnim, što ne negira prethodno iznesenu tvrdnju da su društveni odnosi u dalmatinskom agraru u 19. st. nedovoljno istraženi.

⁶¹ N. dj., 271.

⁶² S. O b a d, Josip Smodlaka i agrarno pitanje u Dalmaciji uoči prvog svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest* I, 1974, 57—70.

⁶³ Spomenica težaka splitskih... n. dj.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 13

ZAGREB

1980

IZDAVAČ: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Zagreb, Josip ADAMČEK, Zagreb, Ljubiša DOKLESTIĆ,
Zagreb, Hrvoje MATKOVIĆ, Zagreb, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, Zagreb,
Stefanija POPOVIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

NIKŠA STANČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu: Izdavački servis »LIBER«, Savska cesta 16.

Cijena ovog broja iznosi

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni
rad SRH — VII.

RADOVI 13

Za izdavača
Prof. dr Josip Adamček

Lektor i korektor
Branko Erdeljac

Grafički oblikovao
Prof. dr Ivan Kampuš